

ÎN LEGĂTURĂ CU „TORNA, TORNA, FRATRE“

În literatura de specialitate e bine cunoscut incidentul celebru din timpul unei campanii bizantine împotriva avarilor, în anul 586. Întimplarea la care ne referim e pomenită de doi cronicari bizantini, unul, Theophylactos Simocattes, aproape contemporan cu evenimentele relatate, și celălalt, Theophanes Confessor, cam cu două secole mai târziu.

Ceea ce a atras atenția istoricilor moderni asupra ei nu a fost atât importanța pe care ar fi avut-o în legătură cu eșuarea planului de luptă bizantin, cit, mai ales, o expresie în limba latină inserată în textul grecesc al ambilor cronicari menționați. Istoricii, în general, au avut în vedere, mai mult sau mai puțin, relatările celor doi cronicari privitoare la incident, dar toți, fără excepție, au dat o explicație expresiei amintite. Nu se poate ajunge însă la argumente în favoarea uneia sau alteia din interpretări fără a se urmări îndeaproape textul celor doi cronicari și fără a se ține seamă de realitățile din imperiul bizantin, cu deosebire din Peninsula Balcanică care era teatrul de operațiuni împotriva avarilor și totodată locul incidentului ce ne interesează.

Campania la care se referă Theophylactos Simocattes și Theophanes Confessor a avut loc în anul 586 când haganul avarilor Baian, călcând înțelegerea încheiată cu împăratul Mauriciu și profitând de luptele acestuia din urmă cu perșii, a năvălit în imperiu, îndemnând și pe slavi să facă același lucru. Avarii au invadat Moesia iar slavii impresurau Thesalonicul și ajunseră pînă la zidurile lui Anastasius. Numai după lupte crîncene și adesea cu rezultate schimbătoare, bi-

zantinii au reușit să respingă pe slavi și avari. În timpul acestor lupte a avut loc și episodul consemnat de cei doi cronicari.

Theophylactos Simocattes notează că în timp ce oștirea haganului era împrăștiată după pradă prin Tracia, Comentiolus, comandantul bizantin care conducea luptele de apărare, a hotărît să se îndrepte spre Astica pentru a-l lovi prin surprindere. Își adună deci oștirea și marșul începu pe înserate. Noapte fiind, în coloana care mărșăluia, un animal de povară și-a răsturnat sarcina pe care o purta și o tira după el. Pe stăpînul animalului, care mergea înaintea și nu văzuse răsturnarea sarcinii, l-au făcut atent tovarășii lui din spate cerîndu-i să se întoarcă înapoi spre a îndrepta încărcătura. Vorbele strigate cu această ocazie li s-au părut celor mai mulți a fi un semnal de fugă și, în învîlmășala produsă, toți strigau în limba locului (ἐπιχωρίῳ τε γλώττῃ): τόρνα, τόρνα¹, crezînd că dușmanul a năvălit pe neașteptate. Oștenii armatei bizantine, dezorientați și înspăimîntați, au început să fugă înapoi, dînd puțință și haganului să se retragă².

Cam aceeași relatare o găsim și la Theophanes Confessor. Comentiolus, care stătuse ascuns prin codrii Haemului, știind că armata haganului era împrăștiată prin Tracia, a plecat pe înserate împotriva lui pentru a-l surprinde nepregătit. În timpul marșului de noapte, unui animal de povară i s-a sucit încărcătura iar un tovarăș de-al stăpînului animalului, îndreptîndu-i sarcina, i-a strigat totodată în limba pămîntescă (πατρώζ φωνῇ): τόρνα, τόρνα, φράτρε. Stăpînul catîrului n-a auzit însă cuvintele

¹ În unele manuscrise ale „Istoriilor” lui Theophylactos Simocattes apare și forma ῥατορνα. O cercetare minuțioasă a lui C. de Boor (Theophylacti Simocattes, *Historiae*, ed. C. de Boor, Lipsiae, 1887. În cele ce urmează vom utiliza numai această ediție) a adus argumente în sprijinul formei τόρνα pe care o acceptăm și noi (vezi discuția în Theophyl., p. 6; cf. P. Năsturel, *Torna, torna, fratre. O problemă de istorie și de lingvistică*, în SCIV, VII, 1-2, 1956, p. 182).

² Theophyl., p. 99-100; traducerea românească la Al. Philippide, *Originea românilor*, I, 1923, p. 504-505 și G. Popa-Ijisseanu, *Limba română în izvoarele istorice medievale*, în *Anal. Acad. Rom., Mem. Sec. Lit.*, Seria III, t. IX, 1940, p. 54-55.

strigate, dar auzindu-le oamenii (λαοί) și crezând că au năvălit dușmanii, au început să fugă tipînd cît îi ținea gura τόρνα, τόρνα. Haganul s-a înspăimîntat și el și astfel cele două oști, bizantină și avară, fugeau una de cealaltă³.

Cu toată scurtimea evidentă a textului față de cel al lui Theophylactos, la Theophanes, după cum ușor se poate observa, apare, alături de τόρνα, τόρνα încă un cuvînt — φράτρε. Explicația care s-a dat acestei „adăgiri” se bazează pe posibilitatea existenței și a altor izvoare din care să se fi inspirat Theophanes⁴. „Barbarismul” φράτρε a stîrnit, de asemenea, discuții în rîndul specialiștilor și deseori a fost „corectat” în φράτερ⁵, dar și astăzi se susține că prima formă e cea originală⁶.

Primul dintre istoricii care s-a ocupat de această expresie, dar folosind doar textul lui Theophanes a fost J. Thunmann care, bazîndu-se pe relatarea cronicarului bizantin, afirmă că spre sfîrșitul secolului VI în Tracia se vorbea vlahă și strigătură τόρνα, τόρνα, φράτρε nu putea fi decît în limba autohtonilor din Haemus sau Tracia⁷. Dintre istoricii români cel dintîi care s-a raliat părerii lui Thunmann a fost Gh. Șincai în cronica sa sub anul 587. Pentru atribuirea expresiei pe care o discutăm, limbii române, se pronunță și Roesler, Tomaschek, Hașdeu, Xenopol, Iorga, Philippide, Vulpe, Popa-Lisseanu, iar mai nou, P. Năsturel și Al. Rosetti.

Alți învățați însă, începînd cu Jireček, susțin că expresia de la Theophylactos și Theophanes nu e o urmă de limbă românească, ci numai un termen de comandă latinesc, folosit în vremea aceea în armata bizantină, care se găsește în *Strategikon*-ul atribuit împăratului Mauriciu, alături de alți termeni tot în limba latină (*cede, sta, move*) și înseamnă „înapoi”, „stînga-mprejur”⁸. Cu

alte cuvinte, expresia în discuție nu poate fi folosită pentru a veni în sprijinul romanității Traciei în sec. VI și nici nu poate fi privită ca un rest de limbă românească. De aceeași părere cu Jireček, dar fără a controla toți *Strategikon*-ul amintit, poate și din cauza rarității lui, sînt și Weigand, O. Densusianu, D. Russo, P. Mutafčiev, Kolias, M. Gyóni și F. Lot.

După prezentarea succintă a celor două păreri larg răspîndite în istoriografia modernă, să revenim la textul lui Theophylactos, în legătură cu care socotim că sînt necesare două precizări. Prima dintre ele se referă la faptul că strigătul însoțitorului catirgiului nu era identic, ci doar asemănător cu cuvîntul cunoscut de soldații din armata lui Comentiolus⁹, care înseamnă după *Strategikon*, „înapoi”, „stînga-mprejur”, iar a doua în legătură cu însuși cuvîntul τόρνα, care nu e strigat de însoțitor ci de ostașii intrați în panică¹⁰. Deci cuvîntul pronunțat de însoțitorul catirgiului suna asemănător dar totuși altfel decît ostășescul τόρνα¹¹, așa încît prezența lui τόρνα în *Strategikon* nu poate exclude în nici un fel existența celui alt cuvînt, dar, de data aceasta, în limba vie, a celor care transportau bagajele armatei lui Comentiolus. Pronunția trebuie să fi fost destul de apropiată de cea a comenzii militare din moment ce a dat naștere „confuziei” care a dus la înspăimîntarea ostașilor.

Cine erau însă însoțitorii catirgiului? Desigur, e puțin posibil ca aceștia să fi fost soldați din armata bizantină. E mult mai probabil că ei făceau parte din acel τούλδον format din oameni care transportau bagajele armatei, rechiziționați cu acest scop¹² și, în sens larg al cuvîntului, erau localnici. Cum însă aria operațiilor împotriva avarilor a cuprins o bună parte din jumătatea de nord a Peninsulei Balcanice, e riscantă legarea lor de

³ Vezi Theoph., în *Corp. Script. Hist. Byz. (CSHB)*, p. 397—398; traducerea românească la Al. Philippide *op. cit.*, p. 505—506 și G. Popa-Lisseanu, *op. cit.*, p. 56.

⁴ Vezi discuția la P. Năsturel, în *op. cit.*, p. 183—184 și Al. Philippide, *op. cit.*, p. 506.

⁵ Vezi, de pildă, textul lui Theophanes, *Chronographia*, ed. C. de Boor, I, Lipsiae, 1883, p. 258.

⁶ Vezi P. Năsturel, în *op. cit.*, p. 182—183.

⁷ Vezi J. Thunmann, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig, 1774, p. 341—342.

⁸ Vezi C. Jireček, *Ueber die Walachen von Moglena*, în *Archiv für slavische Philologie*, XV, Berlin, 1893, p. 99, nota 1; idem, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens*, în *Denkschriften der Wiener Akademie*, I, 1902, p. 18. Pentru

termenii de comandă în armata bizantină (între care este și *torna*), vezi G. Reichenkron, *Zur römischen Kommando-sprache bei byzantinischen Schriftstellern*, în *Byzantinische Zeitschrift*, LIV, München, 1961, p. 18—27.

⁹ Vezi Theophyl., p. 100; cf. P. Năsturel, în *op. cit.*, p. 181.

¹⁰ Vezi Theophyl., I, c.

¹¹ Cf. P. Năsturel, I, c.

¹² Vezi Ch. du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, 1891, s. v. τούλδον; cf. L. Bréhier *Le monde byzantin*, Tom. II, *Les institutions de l'Empire byzantin*, Paris, 1949, p. 346 și 376.

regiunea imediat apropiată locului unde s-a petrecut incidentul, în apropierea Filipopolului și Adrianopolului, dar sigur făceau parte din latinitatea răsăriteană a sec. VI și vorbeau limba latină¹³. Mai mult chiar, haganul avar se afla, în momentul în care Comentiolus a pornit împotriva lui, în apropierea muntelui Καλζομοῦντις¹⁴, al cărui nume nu poate trece neobservat din acest punct de vedere. Se poate vorbi cu toată certitudinea de existența unei romanități, de prezența unei populații tracice romanizate în sec. V—VI într-o bună parte din Peninsula Balcanică. Că limba latină e limba dominantă în sec. V—VI de-a lungul Dunării o spune însuși Jireček în același loc unde se pronunță în legătură cu τόρνα (după părerea lui, πετόρνα)¹⁵ iar Tomaschek, referindu-se tot la τόρνα, e de părere că pentru autohtonii de limbă romanică ai Haemului și Rhodopei trebuie aplicat termenul de romani¹⁶. Pentru romanizarea tracilor se pronunță și J. Jung¹⁷, din nou W. Tomaschek¹⁸, A. Zilliacus¹⁹, A. Stein²⁰, D. Decev²¹ și I. I. Russu²². E oare ceva neobișnuit să găsim în graiul viu al acestora un cuvânt care seamănă atât de bine cu cel latinesc, încât poate fi ușor luat și înțeles astfel? Credem că nu. Autohtonii încadrați în τοῦλδον e firesc să vorbească o limbă romanică.

Mai trebuie amintit însă un fapt care a cam scăpat istoricilor din vedere. E vorba de soldații din armata bizantină, de etnicul lor. În vremea lui Iustinian I, precum se știe, armata bizantină era formată în primul rând din mercenari²³,

care erau în mare parte de neam germanic. În aceeași vreme însă armata își recruta soldați, ofițeri și chiar comandanți de renume dintre traci²⁴. Însuși împăratul și cel mai vestit general al lui, Belizarie, aveau aceeași origine. Tracia continuă să fie în sec. VI un izvor nescut pentru recrutarea de soldați în armata bizantină²⁵. Însuși împăratul Iustinian subliniază importanța Traciei în furnizarea de oșteni precum și vitejia și priceperea acestora²⁶. Numeroasele mărturii ale lui Procopie din Caesarea vin să sublinieze aceeași stare de lucruri²⁷ și, după cum vom vedea mai jos, ea se va amplifica în a doua jumătate a sec. VI.

Plecarea populațiilor de neam germanic, spre sfârșitul perioadei migrațiilor, a restrâns simțitor posibilitățile de recrutare ale imperiului și împărății au fost obligați să recurgă, în măsură tot mai mare, la recrutarea din rîndurile indigenilor²⁸.

Chiar împăratul Mauriciu, în vremea căruia au loc și luptele care ne interesează aici, a inițiat și a implinit o serie de reforme menite să sporească din nou forța de șoc a armatei bizantine. Printre acestea se înscrie și una care trebuie subliniată în mod deosebit: recrutarea locală de asemenea proporții, încât cea mai mare parte a armatei era formată din trupe ridicate din teritoriile imperiului²⁹, iar dintre acestea, în nici un caz nu lipseau cele locuite de traci. Sub același împărat, în Peninsula Balcanică, sint comandanți și ofițeri de origine tracă. Pentru a nu da decît câteva exemple, ne

¹³ Cf. P. Năsturel, în *op. cit.*, 185.

¹⁴ Theophyl. p. 99; cf. P. Năsturel, în *op. cit.*, p. 186.

¹⁵ C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens*, p. 18; idem, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel*, Prag, 1887, p. 8.

¹⁶ W. Tomaschek, *Über Brumalia und Rosalia, nebst Bemerkungen über den bessischen Volksstamm*, în SB Wien, I, X, Wien, 1869, p. 400.

¹⁷ J. Jung, *Römer und Romanen in den Donauländern*, 2 Aufl., Innsbruck, 1887, p. 10 și 101.

¹⁸ W. Tomaschek, *Zu Kunde der Hämus-Halbinsel*, Wien, 1882, p. 55; idem, *Die alten Thraker*, în SB Wien, Bd. 128, 1883, I, p. 78.

¹⁹ A. Zilliacus, *Zum Kampf der Weltsprachen im Oströmischen Reich*, Helsingfors, 1935, p. XI și 129.

²⁰ A. Stein, *Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia*, Sarajevo, 1920, p. 121 și urm.

²¹ Informație dată lui V. Beșevliev (Vezi V. Beșevliev, *Die Thraker im ausgehenden Allertum*, în *StCl.* III 1961, p. 251.).

²² În recenzia lucrării citate a lui V. Beșevliev, în *SCIV*, XIV, 2, 1963, p. 478.

²³ Vezi Ch. Diehl, *Histoire du moyen-âge*, Paris, 1936, p. 73.

²⁴ Vezi L. Bréhier, *op. cit.*, p. 336.

²⁵ Vezi V. Beșevliev, *op. cit.*, p. 258.

²⁶ Nov. 26; cf. V. Beșevliev, l. c.

²⁷ Vezi, de ex., Procop., *De bello Persico*, I, 13 și *De bello Gothico*, II, 5; II, 11,5; II, 12,26—27; III, 6,10.

²⁸ Vezi G. Ostrogorski, *Histoire de l'état byzantin*, Paris, 1956, p. 109—110.

²⁹ Vezi Ch. Diehl, *op. cit.*, p. 127.

³⁰ Vezi V. Beșevliev, *op. cit.* p. 257.

³¹ *Ibidem*.

³² *Ibidem*.

referim la Buzas³⁰, comandantul orașului Apiaria din Moesia la anul 587 și Comentiolus³¹ și Castus³² care conduceau luptele împotriva avarilor și slavilor care atacaseră imperiul. Cam în același timp apar deseori și nume tracie ale unor soldați din armata bizantină³³ și, după unele păreri, mai ales soldații de acest neam formau armata care lupta în Balcani împotriva avarilor³⁴. Se poate spune chiar că în sec. VI, mai mult decât în sec. IV și V, apar mențiuni privitoare la tracii din imperiu des întâlniți în ierarhia politică și militară, în rindul trupelor și chiar în administrația imperiului³⁵. Limba tracilor, îndeosebi a acelor care nu erau nevoiți, datorită poziției ce o dețineau, să învețe limba greacă, limba acelor traci care locuiau în jumătatea de nord a Peninsulei Balcanice și furnizau o bună parte din soldații armatei bizantine, aproape sigur spre sfârșitul sec. VI era latina populară³⁶.

Acceptându-se existența unei populații de limbă latină în vremea aceasta în Peninsula Balcanică, ar fi nefiresc să ne așteptăm totodată să vorbească o latină fără cusur cînd tocmai evoluția latinei în sensul vulgarizării a dat limba românească vorbită de vlahii din Balcani în evul mediu și astăzi de aromâni, meglonoromâni și istroromâni³⁷. Într-un atare caz, pronunția, puțin diferită, a lui $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$ în gura însoțitorului catirgiului precum și a celui $\phi\rho\acute{\alpha}\tau\rho\epsilon$ barbarizat — verigă sigură între lat. „frater” și rom. „frate”³⁸ — pe care s-au grăbit mulți să-l corecteze, nu numai că nu trebuie privite ca o scăpare a vreunui copist, ci existența lor în limba vie e chiar de presupus, firească, pentru o asemenea epocă în latina vulgară vorbită în Balcani. Dacă în legătură cu $\phi\rho\acute{\alpha}\tau\rho\epsilon$ s-ar mai putea discuta, în schimb existența cuvîntului $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$, pronunțat însă puțin deosebit, e un fapt consemnat în mod expres de Theophylactos (vezi mai sus). Cum va fi fost pronunțat acest $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$ e greu de știut, dar ca posibilități am putea presupune: *tornă*, *tărnă*. Oricare dintre aceste două

forme nu putea fi transcrisă în grecește decât prin $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$. Între argumentele care pledează pentru atribuirea expresiei limbii române e și explicarea sensului cuvîntului $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$ alături de al expresiilor $\epsilon\pi\iota\chi\omega\rho\acute{\iota}\nu$ $\tau\epsilon$ $\gamma\lambda\acute{o}\tau\tau\eta$ la Theophylactos³⁹ și $\pi\alpha\tau\rho\acute{\omega}\zeta$ $\phi\omicron\nu\eta$ la Theophanes.⁴⁰ În legătură cu aceste expresii care, după unii ar însemna „băstinaș”, „din partea locului” ($\epsilon\pi\iota\chi\omega\rho\acute{\iota}\sigma$) și respectiv „părintesc” ($\pi\alpha\tau\rho\acute{\omicron}\varsigma$), iar după alții „pe latinește”, ele, în adevăr, au ambele sensuri. În cazul nostru însă, deoarece e vorba de traci romanizați, cele două sensuri sînt, practic, sinonime.

Cît privește sensul lui $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$, după istoricii care sînt pentru atribuirea lui limbii române, ar corespunde cuvîntului din limba română „*întoarce-te*” și atunci expresia întregă ar însemna „întoarce-te, întoarce-te, frate” sau, după cei care-l consideră drept o comandă militară „înapoi”, „stînga-împrejur”. P. Năsturel a remarcat că ambele teze, departe de a se exclude una pe alta, se întregesc în sensul că poate fi o comandă militară dar, în același timp, cuvîntul rostit de însoțitor, asemănător cu cel de mai sus, e un cuvînt din graiul viu al populației băstinașe și ar însemna „întoarce-te”⁴². Explicarea sensului cuvîntului se bazează pe dacoromănescul „a înturna” și pe corespondența lui din aromână. În acest caz însă „confuzia” care a stîrnit panică în rîndul armatei nu pare a fi o confuzie pentru că auzîndu-se un strigăt de „întoarce-te”, chiar puțin deosebit de strigătul care însemna „înapoi”, „stînga-împrejur”, e firesc să fi fost executat de cei din apropiere, cu atît mai mult, cu cît era noapte (nu se știa, deci, cine a strigat) și se pare că teama de un atac avar prin surprindere nu era mică.

Totodată, să nu uităm că fiecare dintre cei doi cronicari atrag atenția asupra reușitei campaniei lui Comentiolus dacă împlinirea aceasta nu i-ar fi răsturnat planurile atît de bine chibzuite. Prilejul de, a-l învinge pe haganul Baian,

³³ *Ibidem*.

³⁴ Vezi N. Iorga, *Istoria românilor*, II, 1936, p. 245; cf. I. I. Russu, *ms.*

³⁵ Vezi I. I. Russu, *Dispariția limbii și a populațiilor traco-dace*, în *SCIV*, VIII, 1–4, 1957, p. 255; cf. V. Beșeliev, *op. cit.*, p. 263.

³⁶ Vezi mai sus.

³⁷ Cf. I. I. Russu, *recenzia cit.*, p. 479.

³⁸ Vezi P. Năsturel, în *op. cit.*, p. 183.

³⁹ Theophyl., p. 100.

⁴⁰ Theoph., în *CSHB*, p. 397.

⁴¹ Vezi discuția la P. Năsturel, în *op. cit.*, p. 182 și 184–185.

⁴² *Ibidem*, p. 181 și urm.

care crease multe dificultăți oștirilor bizantine, a fost scăpat și întâmplarea de loc fericită pentru bizantini își avea totuși caracterul ei comic bazat tocmai pe o confuzie. Aceasta însă nu poate fi explicată prin traducerea lui $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$ cu „întoarce-te”.

Un alt sens al cuvîntului strigat de însoțitorul catirgiului, asemănător cu $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$, găsit în aromână, ni se pare însă, dacă nu mai bun, cel puțin tot atît de vrednic de luat în seamă. Înainte de a-l arăta credem că nu e lipsit de importanță să subliniem că lexicul aromânei, în care locul de frunte îl ocupă tot cuvintele de origine latină, a păstrat, în unele privințe, nu numai din punct de vedere semantic dar chiar și al formei, mai multe asemănări cu limba latină decît dacoromâna⁴³.

În ultima lucrare apărută privind lexicul aromânei, între cele opt sensuri ale cuvîntului *tornu* (a se remarca asemănarea cu *torno*, -are) e și „răstoarnă” cu referire directă la o vită de povară: „*mûla toárnă* (=catîrul răstoarnă: una din cele două poveri încărcate pe catîr se lasă mai jos și stă să răstoarne samarul cu întreaga lui încărcătură)”⁴⁴. Acest sens al lui *tornu* în aromână e semnalat și de P. Papahagi dar în legătură cu altceva: „*tornu*, *turnare* (:toarnă mulu, toarnă calu=catîrul, calul e pe punctul de a-și răsturna povara)”⁴⁵.

Revenind la cei doi cronicari bizantini vedem că unul ne spune de catîr că și-a „răsturnat povara” ($\pi\alpha\rho\alpha\pi\acute{\epsilon}\rho\rho\iota\psi\epsilon \phi\acute{o}\rho\tau\omicron\nu$)⁴⁶ și-o țira după el, iar celălalt că și-a „suscitat povara” ($\phi\acute{o}\rho\tau\omicron\nu \delta\iota\alpha\sigma\tau\acute{\rho}\epsilon\psi\alpha\nu\tau\omicron\varsigma$)⁴⁷. Știind apoi că *tornu* din aromână își are originea în latinescul *torno*, -are, care înseamnă tocmai a *învîrți* (și nu a întoarce), nu e mai probabil că sensul cuvîntului strigat în noapte ce aduce bine cu $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$ să fi fost tocmai cel amintit? Admițînd acestea, ar însemna că însoțitorul catirgiului i-a strigat acestuia din urmă, făcîndu-l atent că animalul răstoarnă povara. Cuvîntul a sunat „aproape” de oștășescul $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$ și de aici confuzia și pănica.

Cum s-a produs, în acest caz, incidentul? Însoțitorul catirgiului i-a strigat acestuia că povara se răstoarnă. Natural, i s-a adresat numai lui, fapt dovedit la Theophanes de vocativul singular $\phi\rho\acute{\alpha}\tau\tau\epsilon$ pe care cronicarul, dacă nu l-a luat dintr-un alt izvor decît Theophylactos, l-a pus, probabil, tocmai pentru a sublinia că strigătul se referea doar la stăpînul catirului.

E posibil, ba chiar foarte firesc, ca $\tau\acute{o}\rho\nu\alpha$ să fi avut pe atunci, ca și azi în aromână, ambele sensuri: „întoarce-te” și „(catîrul) răstoarnă (povara)”, sau chiar și alte înțelesuri ce nu ne interesează acum. Oricare va fi fost sensul pe care i-l atribuia cel ce strigase (și numai analogia frapantă între situația dată și sensul particular din aromână arătat mai sus ne îndeamnă să optăm pentru el), e cert că cei din jur l-au interpretat ca „întoarce-te”, dacă nu erau soldați (și termenul $\lambda\alpha\omicron\iota$ folosit de Theophanes ne face să credem că nu erau), sau ca „stînga-mprejur”, dacă erau ostași. În orice caz, cînd strigătul repetat din om în om a ajuns la urechile soldaților, ei l-au luat drept comandă militară bine cunoscută lor, care le cerea să pornească înapoi.

În legătură cu atribuirea expresiei limbii române (străromâne) sau limbii latine, trebuie aleasă cea de a doua soluție. E cam riscant să se vorbească încă din sec. VI de străromână. Expresia aparține fără îndoială limbii latine populare vorbite în Peninsula Balcanică din care s-au dezvoltat mai tîrziu, în contact cu altele, dialectele vorbite de aromâni, meglenoromâni și istroromâni.

Expresia de care ne-am ocupat, chiar dacă nu aparține limbii române, vine, alături de alte mărturii, în sprijinul tezei romanizării populației balcanice (cu deosebire traci) către sfîrșitul secolului VI.

I. GLODARIU

⁴³ Traiul oarecum izolat al aromânilor a dus la păstrarea unor trăsături vechi în limba lor, multe din ele pierdute în dacoromână. Conservatorismul se manifestă în fonologie, morfologie, derivațiune, sintaxă și vocabular, iar locul de frunte în ce privește împrumuturile îl ocupă neogreaca. După unele păreri grupul de nord al aromânilor ar păstra un dialect mai puțin influențat decît cel de sud. Celelalte două dialecte – meglenit și istroromân – conservatoare și ele în multe privințe, au totuși împrumuturi mai numeroase din care pricină ultimul e și cel mai greu de înțeles (vezi S. Pușcariu, *Limba română*, I, 1940, p. 218–232).

⁴⁴ T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân. General și etimologic*, 1963, s. v. *tornu*.

⁴⁵ P. Papahagi, *Numiri etnice la aromâni*, în *Mem. Acad. Rom., Secț. Lit.*, Seria II, t. LV, III, Mem. 4, București, 1925, p. 4–5 (extras).

⁴⁶ Theophyl., I. c.

⁴⁷ Theoph., I. c.

IN VERBINDUNG MIT „TORNA, TORNA, FRATRE“

(Zusammenfassung)

Der Verfasser behandelt jene bekannten Stellen aus Theophylaktos Simokattes und Theophanes Confessor, in denen die byzantinischen Geschichtsschreiber eine kriegerische Unternehmung des Comentiolus gegen den Chan Bajan erwähnen, die infolge eines Zwischenfalls in der Marschkolonne des byzantinischen Heeres scheiterte.

Nach einer kurzen Darstellung der beiden, in der modernen Geschichtsschreibung weitverbreiteten Ansichten, τóρνα sei ein Befehlswort des byzantinischen Heeres und bedeute „zurück“, „kehrt euch“ oder sei ein Wort aus dem Urrumänischen mit der Bedeutung „kehre um“, weist der Verfasser darauf hin, dass bei der Erklärung des Sinnes von τóρνα sowohl die Begründung der entstandenen Verwirrung, auf die sich die beiden Geschichtsschreiber beziehen, in Betracht gezogen werden müsse, als auch die ethnische Zugehörigkeit derjenigen die das Wort gebrauchten, sowie die ethnische Zusammensetzung des betreffenden byzantinischen Heeres überhaupt.

Gestützt auf die Ansichten von Forschern, die sich mit dem östlichen Romanentum beschäftigt haben, behauptet der Verfasser, dass sowohl die zur Beförderung des Gepäcks für das byzantinische Heer ausgehobenen Leute (aus denen sich jener τοῦλον zusammensetzte), als auch ein Grossteil der Soldaten romanisierte Thraker waren, die ein vulgärlateinisches Idiom sprachen.

Zur Erklärung der Bedeutung desjenigen Wortes, das dem τóρνα so ähnlich lautete, dass es damit verwechselt werden konnte (möglicherweise *tornă, târnă*) werden die Bedeutungen des arumänischen Zeitwortes *tornu* zu Hilfe genommen. Eine davon ist „es kippt (um)“, wobei aber nicht ausgeschlossen ist, dass schon damals das vom Begleiter des Maultiertreibers gebrauchte Wort auch den Sinn „Kehr um“ gehabt habe. Das Arumänische ist in einem Gebiet belegt, das etwa der Gegend entsprechen würde, in der sich die beschriebene Episode ereignete.

In jenem Falle also machte der Begleiter den Maultiertreiber darauf aufmerksam, dass die Last des Maultieres umkippe; die Leute ringsum aber, da sie wegen der Dunkelheit der Nacht nicht sehen konnten, wovon die Rede sei, glaubten, es handle sich um die andere Bedeutung des Wortes und kehrten schreiend um. Das gerufene Wort, schwer zu verstehen in dem wachsenden Lärm, ähnelte so sehr dem militärischen Kommandowort (τóρνα), dass es von den Soldaten für dieses gehalten wurde.

Der Verfasser kommt zu dem Schluss, dass die Redewendung τóρνα, τóρνα, φράτρε nicht dem Urrumänischen angehören kann, sondern nur dem Vulgärlatein, das von der romanisierten Bevölkerung der Balkanhalbinsel gesprochen wurde.